

Iwona Kabzińska, *Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w okresie transformacji systemowej przełomu XX i XXI stulecia*, Zakład Wydawniczy Letter Quality, Warszawa 2009, ss. 228.

Wielkie ruchy społeczne i gwałtowne przemiany polityczne są zawsze interesujące dla badaczy historii społeczeństwa, pomagają bowiem zrozumieć ogólniejsze mechanizmy funkcjonowania ludzkich wspólnot w momentach przełomowych i w pewnym zakresie projektować przyszłość. Badania nad takimi zjawiskami pociągają nie tylko historyków sensu stricto, ale także politologów, socjologów, antropologów itp. Autorka książki, Iwona Kabzińska, jest związana z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN. Na zmiany systemowe po rozpadzie ZSRR spojrzała okiem etnologa, jak sama deklaruje we wstępie: „Próbę zrozumienia drugiego człowieka przez etnologa/antropologa umożliwiają badania terenowe prowadzone z perspektywy *emic*, «od środka». Dzięki nim możliwe jest spojrzenie na interesujące nas wydarzenia i zjawiska przez pryzmat wypowiedzi rozmówców oraz towarzyszących im zachowań niewerbalnych” (s. 6). Relacje świadków, ich gorące oceny, nadzieje i tęsknoty od dawna były wykorzystywane przez historyków, odwołujących się na przykład do pamiętników, przy interpretacji zjawisk historycznych. Współcześnie żywy jest nurt podobnego opisu nie tylko odległej przeszłości, ale także zjawisk bieżących. Ważne są nie tylko fakty, lecz również ich postrzeganie społeczne, ocena, która może się przekładać następnie na wybór różnych strategii życiowych na poziomie pojedynczego człowieka.

Taką właśnie perspektywę – zwykłego człowieka – wybrała autorka recenzowanej pracy, przeprowadzając wywiady z przedstawicielami polskiej mniejszości narodowej w trzech republikach postsowieckich. Badaniami objęła Litwę, Białoruś i Ukrainę. Praca stanowiła część szerszej zakrojonych studiów nad „Polskim dziedzictwem kulturowym w nowej Europie” (tytuł grantu KBN), przeprowadzanych w latach 2004–2006. Iwona Kabzińska uzupełniła materiał zebrany w trakcie trwania projektu o nowe dane, sięgające końca 2008 roku. Prócz badań terenowych autorka odwołała się do publikacji naukowych i medialnych. Chociaż zastosowała metody właściwe etnologii, sam materiał badawczy i wnioski płynące z jego analizy są istotne także dla innych dyscyplin, takich jak na przykład socjolingwistyka czy dialektologia.

Autorka książki postawiła sobie ambitny cel – jednolity metodologicznie opis sytuacji Polaków w trzech byłych republikach sowieckich, a obecnie niepodległych państwach: Litwie, Białorusi i Ukrainie. Losy tych krajów ułożyły się odmiennie: Litwa jest członkiem Unii Europejskiej, Białoruś wybrała ściśle związki z Rosją, a Ukraina waha się między wyborem najbardziej odpowiedniego partnera strategicznego. W każdym jednak z tych państw doszło do dużych przekształceń cywilizacyjnych (związanych z procesami globalizacyjnymi), a także ustrojowych. Określane mianem „transformacji”, zjawiska te stały się przedmiotem wielu studiów, także ze strony językoznawców¹. „Mimo różnego tempa i efektów zmian – pisze Kabzińska – o których można mówić w wymiarze gospodarki całego kraju lub na przykładzie wybranych dziedzin życia, wszystkie państwa postkomunistyczne mają dziś do rozwiązania wiele takich samych problemów. Do najważniejszych należą: bezrobocie, ubożenie dużej części społeczeństwa, reforma systemu emerytalnego, oświaty i służby zdrowia, odejście od modelu państwa opiekuńczego. W każdym z tych krajów zaostrzają się ponadto podziały na «zwycięzców» i «przegranych» transformacji, którzy ponoszą największe koszty zmian” (s. 13).

Recenzowana książka jest próbą opisu, jak z tymi problemami radzą sobie Polacy zamieszkujący badane kraje, jak sami oceniają swoją sytuację, a jak to widzą ogólne i lokalne media.

Praca składa się z czterech rozdziałów poprzedzonych krótkim metodologicznym „Wstępem”. Rozdział pierwszy, wprowadzający, zawiera ogólne uwagi o transformacji systemowej jako zjawisku społecznym i o literaturze przedmiotu na ten temat. Mówi się tu także o doświadczaniu zmian systemowych i ich kosztach społecznych (ze szczególnym uwzględnieniem form pomocy społecznej) w każdym z trzech badanych krajów. W kolejnych trzech rozdziałach autorka szczegółowo przedstawia sytuację w każdym państwie, przy czym najwięcej miejsca poświęca Polakom na Litwie, a najmniej – na Ukrainie, co wynikało z zakresu zebranego materiału. Pracę wieńczy „Zakończenie”, w którym badaczka podsumowuje wyniki analizy, oraz imponująca „Bibliografia” licząca ponad 600 pozycji. Chciałabym zatrzymać się na tej części pracy, świadczy ona bowiem o rozległości poszukiwań źródłowych autorki opracowania. Duża część pozycji bibliograficznych to artykuły prasowe z pism wydawanych przez Polaków, zwłaszcza na Litwie: „Kurier Wileński”, „Magazyn Wileński”, „Tygodnik Wileńszczyzny”, „Głos znad Niemna”, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, „Nasza Gazeta”, „Rota”, „Nasz Czas”, „Misericordia” i inne. Rozległe były także poszukiwania źródłowe w polskiej prasie ogólnokrajowej i czasopismach naukowych, np. „Dziennik”, „Rzeczpospolita”, „Metro”, „Gazeta Wyborcza”, „Wprost”, „Polityka”, „Gość Niedzielny”, „Życie”, „Niedziela”, „Przegląd Wschodni”, „Studia Polonijne”, „Etnografia Polska”, „Polska

¹ Por. np. O. Белей, *Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі*, Wrocław 2007.

Sztuka Ludowa – Konteksty”, „Lud”, „Sprawy Narodowościowe”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, „Acta Baltico-Slavica”, „Sprawy Międzynarodowe” i inne. Nie zabrakło też pism obcojęzycznych, np. „Social Anthropology”, „Ethnologia Europaea”, „Prague Occasional Papers in Ethnology”, „Golos pravoslav’ja”, „Z ljubov’ju u svit”, „Naviny” itp. Wiele z tych tekstów, zwłaszcza w gazetach codziennych i niszowych drukach, jest trudno dostępnych. Zebranie ich w jednej pracy, ze wskazaną datą dzienną, umożliwiłoby uchwycenie ulotnego stanu rzeczy i oglądu z różnych punktów widzenia. Prócz języka polskiego zauważyłam teksty w języku rosyjskim, białoruskim, ukraińskim, angielskim, niemieckim.

Sama autorka ma znaczący dorobek w dziedzinie badań samoświadomości i tożsamości kulturowo-narodowej; w bibliografii wymieniono 30 artykułów zamieszczonych w renomowanych czasopismach naukowych i tomach zbiorowych oraz książkę *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi* (Warszawa 1999). Z takim bagażem doświadczeń badawczych Iwona Kabzińska przystąpiła do zarysowania szerokiej panoramy sytuacji Polaków za wschodnimi granicami. Interesującą ją problematykę powiązała z sytuacją wewnętrznego pogranicza kulturowego; taki nurt badawczy ma współcześnie wielu przedstawicieli, wypracowano również stosowną naukową metodologię. Z dotychczasowych studiów autorka wysnuwa wniosek, że „konflikt zdominował rzeczywistość pogranicz i jest na trwale wpisany w życie jej mieszkańców. Należy jednak pamiętać, że jest tu również miejsce na współdziałanie i dialog międzykulturowy” (s. 9). Kłopoty związane z transformacją gospodarczą i polityczną nakładają się więc na pograniczach na immanentny – zdaniem wielu naukowców – konflikt kulturowy.

Do recenzowanego opracowania najdłużej zbierane były materiały na Litwie (w latach: 2004, 2005, 2006, 2007, 2008), gdzie autorka przeprowadziła 90 wywiadów z tamtejszymi Polakami oraz – kontrolnie – z Litwinami, Rosjanami i Żydem. Byli to mieszkańcy Wilna, Kowna, Niemenczyna i Druskiennik. Tematem rozmów były przemiany ustrojowe, ich efekty, koszty społeczne, stosunek do transformacji i związanych z nią problemów. Polaków autorka pytała dodatkowo o ocenę sytuacji mniejszości polskiej na Litwie. Materiały zgromadzone na Litwie pochodziły także z kwerendy w kilku bibliotekach, prywatnych księgozbiorach i archiwum Wileńskiego Centrum Katechetycznego. Mniej materiału pochodzi z Białorusi, gdzie zgodnie z kwestionariuszem ułożonym przez Iwonę Kabzińską respondentów odpytała Helena Giebień, doktorantka w Instytucie Spraw Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Nawiasem mówiąc, szkoda, że w recenzowanej książce ten kwestionariusz się nie znalazł, choćby jako aneks. Łącznie w latach 2004–2005 rozmowy przeprowadzono z 63 osobami w 9 miejscowościach. Najmniejsza próbka materiałowa pochodzi z Ukrainy (2004) – 37 rozmów, w tym 8 z Polakami, jedna z osobą identyfikującą się ze społecznością romską. Badaniami objęty był tylko zachodni skrawek Ukrainy – Lwów oraz 5 miejscowości w powiatach samborskim i turczańskim (nie: turkińskim!). Pytano o funkcjonowanie ukraińskiego społeczeństwa

w okresie transformacji i o relacje polsko-ukraińskie. Dane z kwestionariuszy uzupełniono informacjami z publikacji naukowych i medialnych.

Jak wspominałam wyżej, rozdział pierwszy „Doświadczanie zmian systemowych i ich koszty społeczne”, prócz uwag ogólnych o charakterze zmian społecznych i ich interpretacji w różnych opracowaniach naukowych, zawiera opis transformacji kolejno na Litwie, Białorusi i Ukrainie. Osobnym punktem do tego opisu jest charakterystyka zakresu i form pomocy społecznej w każdym z badanych krajów. Omówiono tu społeczny odbiór takich zjawisk, które dotyczą wszystkich obywateli, nie tylko mniejszości polskiej, jak na przykład bezrobocie, emigracja zarobkowa, wyludnianie się wsi, pomoc ludziom starszym itp.

Kolejne trzy rozdziały poruszają już problemy specyficzne dla polskiej mniejszości. Na Litwie będą to: szkolnictwo, respektowanie języka polskiego jako mniejszościowego, pisownia polskich imion i nazwisk, ustawa o podwójnym obywatelstwie, zwrot nieruchomości, troska o dziedzictwo kulturowe na Litwie, konflikty o zwrot świątyń, Karta Polaka itp. Ten rozdział jest najbogatszy w wypowiedzi litewskich Polaków, obserwacje własne autorki, cytaty z prasy i opracowań. Najszerzej również omówiono tu pola konfliktów, ich przebieg i próby rozwiązania. Opracowanie zagadnień związanych z życiem Polaków na Białorusi jest już uboższe; powtarzają się jednak pewne elementy, jak na przykład szkolnictwo polskie, konflikt wokół przedstawicielstwa w organizacjach narodowych, Karta Polaka. W rozdziale poświęconym Polakom na Ukrainie poruszono takie zagadnienia, jak podziały religijne, stan oświaty, polskie organizacje, Karta Polaka. W każdym z wyżej wskazanych rozdziałów szczegółowych podano szacunkową liczbę osób narodowości polskiej, ich rozmieszczenie i znajomość języka ojczystego.

Przeprowadzone badania – chociaż nie w pełni porównywalne ze względu na czas i zakres – ukazały podobieństwo doświadczeń Polaków w trzech różnych krajach, podobny sposób postrzegania zmian i ich oceny. Badania ujawniły również wysokie koszty transformacji, niezależnie od sytuacji politycznej i gospodarczej w każdym z państw. Stan „pomieszania świata”, znany z innych doświadczeń żyjącego jeszcze pokolenia (II wojna światowa i okres wkrótce po jej zakończeniu), daje poczucie chaosu, kulturowej dezorientacji i bezradności w nowej rzeczywistości cywilizacyjnej. Ten stan jest właściwy nie tylko badanym regionom, można go przecież odnieść do całego obszaru wpływów postsowieckich. Nostalgia za socjalizmem łączy się z krytyczną oceną współczesności. Nadzieje Polaków na poprawę warunków życiowych, możliwości awansu, dostępu do własnej kultury itp., rozbudzone w momencie rozpadu ZSRR, nie spełniły się w opinii interlokutorów, podobnie jak wizja budowy wielokulturowego, w pełni demokratycznego państwa. We wszystkich badanych grupach skarżono się na ograniczenia funkcjonowania polskiego szkolnictwa i organizacji społeczno-kulturalnych, na zacieranie śladów dawnej polskiej obecności. Wszędzie też są problemy z odzyskaniem ziemi, nieruchomości, a także świątyń. Autorka opracowania podziela w pełni opinię swoich rozmówców, że „sytuację utrudnia brak stabilnego i «przejrzystego» prawa oraz samowola

i bezkarność urzędników” (s. 196). Chociaż konstytucje w badanych trzech krajach rysują wizję społeczeństw pluralistycznych (tj. gwarantują takie same warunki rozwoju i zachowania tożsamości wszystkim grupom etnicznym i narodowościowym), to w praktyce prawa te nie są respektowane. Na pograniczach zdecydowanie więcej jest konfrontacji niż współpracy.

W opisie konfliktów autorka jednoznacznie i emocjonalnie opowiada się za racjami polskiej mniejszości. Jak sądzę, w pracy tego typu, gdzie podstawą są relacje zwykłych ludzi, lepszy byłby jednak dystans naukowca, a nie pasja publicysty.

Na zakończenie tego krótkiego omówienia chciałabym zwrócić uwagę na błędy w nazewnictwie geograficznym, czego w pracy naukowej należałoby się wystrzegać. Autorka konsekwentnie pisze „Republika Białoruś”, czyniąc zadość żądaniom strony białoruskiej, aby stosować w Polsce taką właśnie formę (kalkę z nazwy białoruskiej). Jednak poprawna polska nazwa, zalecana przez słowniki poprawnościowe, Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej i stosowana również przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych to „Republika Białorusi”; wszystkie nazwy państw z członem „Republika” łączą się albo z przymiotnikami (Republika Litewska, Republika Czeska), albo z dopełniaczem: Republika Zielonego Przylądka, Republika Południowej Afryki, Republika Albanii, Republika Austrii, Republika Azerbejdżanu itd. Autorka nie stosuje także utrwalonych polskich nazw wsi na Ukrainie (inaczej niż na Litwie i Białorusi), które znaleźć można i w przedwojennych polskich wykazach miejscowości, i choćby w dostępnym w Internecie *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*: Topilnica to po polsku Topolnica, Tur'e – Turze, powiat turczański, a nie turkiński. Błędy w transliteracji pojawiają się również w tytułach ukraińskich prac. Lepszym rozwiązaniem niż transliteracja jest po prostu stosowanie pisowni oryginalnej.

Zarówno zakres informacji, jak i wnioski płynące z badań Iwony Kabzińskiej w zasadzie nie są dla czytelnika, nawet średnio interesującego się polityką, odkrywcze ani zaskakujące. Dane o liczebności polskich środowisk, o zakresie znajomości języka polskiego itp. podane są za opracowaniami językoznawców, a więc i tu lingwista nie dowie się niczego nowego. Jest to jednak opracowanie zbierające w jednym miejscu różne udokumentowane relacje świadków i obserwatorów, co nadaje książce *Między pragnieniem ideału a rzeczywistością* charakter swobodnego raportu.

Ewa Wolnicz-Pawłowska
Warszawa
Uniwersytet Warszawski